

УДК 331.556.4

А. О. Самойленко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ
ІНТЕЛЕКТУАЛІЗАЦІЇ МІЖНАРОДНОГО РУХУ ЛЮДСЬКИХ
РЕСУРСІВ У ГЛОБАЛЬНІЙ ЕКОНОМІЦІ**

Досліджено теоретико-методологічні аспекти інтелектуалізації міжнародного руху людських ресурсів у глобальній економіці. У дослідженні визначено проблематику інтелектуалізації міжнародного руху людських ресурсів, що забезпечило виконання нагальних завдань: розгляд теоретичних основ інтелектуалізації міжнародного руху людських ресурсів, авторське визначення інтелектуалізації міжнародного руху людських ресурсів, розробка критеріїв її оцінки.

Ключові слова: інтелектуалізація, міжнародний рух людських ресурсів, глобальна економіка.

Исследованы теоретико-методологические аспекты интеллектуализации международного движения человеческих ресурсов в глобальной экономике. В исследовании определена проблематика интеллектуализации международного движения человеческих ресурсов, что обеспечило выполнение насущных задач: рассмотрение теоретических основ интеллектуализации международного движения человеческих ресурсов, авторское определение интеллектуализации международного движения человеческих ресурсов, разработка критериев ее оценки.

Ключевые слова: интеллектуализация, международное движение человеческих ресурсов, глобальная экономика.

Intellectualization of economic life through innovative development of the world economy and revolutionary changes in science and technology refers to today's critical economic trends in the global economy. This process manifests itself through increasing the role of education and science in the economy, growing the efficiency of intellectual work, role and value of the labour potential, level of population intelligence, education, training, culture, entrepreneurship, creative and other abilities. This contributes to the formation and improvement of educational, professional, scientific and intellectual potential of the society, and also is major factors in the socio-economic development. In the context of present-day requirements, the question of the most complete knowledge and studies of the effects of intellectualization in various spheres of human life arises in front of our science.

The aim of the article is to track and analyze the theoretical-methodological aspects of intellectualization of the international movement of human resources in the global economy.

The scientific topicality of the study is to determine the intellectualization of the international movement of human resources and criteria for determining the characteristics of intellectualization of the international movement of human resources.

Therefore, the decisive stage of the global economy is the intellectualization of the international movement of human resources. It is the substitution of labour with knowledge that gives the reason to speak about the possible replacement of labor activity with the new type of activity characterized by the elements of creativity. It also gives reasons to raise the question of the historical perspective of the «classic» labor. Thus, the intellectualization of the international movement of human resources is the process of structural changes in

the economy as for the formation and realization of the intellectual potential of the society, increasing the share of intellectual capital and the results of intellectual creative activities at all levels of economic relations, in functional areas, the components of the internal structure, the elements and components of reproduction and development of the national economy.

Key words: intellectualization, the international movement of human resources, the global economy.

Постановка проблеми. До сучасних найважливіших економічних тенденцій у глобальній економіці належить інтелектуалізація економічного життя внаслідок інноваційного розвитку світового господарства та революційних змін у науці і техніці. Проявляється цей процес через зростання ролі освіти та науки в економіці, підвищення ефективності розумової праці, ролі та значення трудового потенціалу, рівня інтелекту населення, освіти, кваліфікації, культури, підприємливості, творчих та інших здібностей. Це сприяє формуванню і вдосконаленню освітнього, професійного, наукового та духовного потенціалу суспільства, а також є найважливішими чинниками соціально-економічного розвитку. В контексті вимог сучасності перед вітчизняною наукою постає питання якнайповнішого пізнання та дослідження впливу інтелектуалізації у різних сферах людської життєдіяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням інтелектуалізації займалися такі зарубіжні вчені: С. Брю, І. Бушмарін, Д. Белл, В. Гойл, П. Друкер, В. Іноземцев, А. Тофлер, П. Стоуньєр, Е. Тодд та інші. На пострадянському зарубіжному просторі дане питання розглянуто у публікаціях: Т. Заславської, А. Кіреєва, Г. Овчиннікова, Л. Рібаковського, Б. Хорєва, І. Цапенко. Пошуку шляхів вирішення цих проблем в Україні присвятили наукові праці багато вітчизняних учених. У працях А. Базилюк, О. Білоус, В. Будкін, В. Врублевський, В. Геєць, О. Грішнова, М. Долішній, О. Другов, А. Колот, Е. Лібанова, О. Малиновська, Т. Мірошніченко, О. Позняк, А. Поручник, С. Сардак, О. Філенко та інші науковці обґрунтували можливі варіанти розвитку механізмів інтелектуалізації праці, активізації інноваційної та інтелектуальної діяльності персоналу.

Визначення невирішених раніше частин загальної проблеми. Прояви інтелектуалізації у міжнародному русі людських ресурсів недостатньо досліджені та концептуалізовані, що викликає необхідність поглиблення наукового пошуку.

Формулювання мети. Мета – простежити та проаналізувати теоретико-методологічні аспекти інтелектуалізації міжнародного руху людських ресурсів у глобальній економіці. При написанні роботи були використані теоретичні методи, а саме: узагальнюючі методи (сходження від абстрактного до конкретного) та часткові методи (визначення, опис, інтерпретація).

Виклад основного матеріалу. У літературних джерелах [7; 10] інтелектуалізація визначається як цілеспрямований, складний, всебічний і багатофакторний процес радикального розширення масштабів і поліпшення створення, накопичення та використання знань і вмінь у суспільстві; набуття економікою та керуючою і керованою системами менеджменту підприємства нових якостей, виражених у нормах управління та категоріях менеджменту.

Прискорення процесів інтелектуалізації господарської діяльності взагалі та інтелектуалізації праці зокрема можна вважати одним з основних факторів соціально-економічного розвитку країни, суб'єкта господарювання та окремого працівника. Саме тому інтелектуалізація міжнародного руху людських ресурсів має стати фундаментом розвитку та становлення сучасної інноваційно-інтелектуальної

економіки світу через забезпечення можливостей створення і використання високих технологій, інноваційних конкурентних переваг та інтелектуального потенціалу країни.

Дослідження основних характеристик світової економіки дало змогу визначити такі основні зміни в розвитку сучасних соціально-економічних відносин: зменшення значення матеріальних чинників, об'єднувальний характер світової економіки, принципові зміни у визначенні вартості підприємств в умовах дії ринкових сил, у структурі та менеджменті підприємств, у бізнес-процесах, у ролі часу й людини та її творчих здібностей; у мотиваційній системі на підприємствах становлення нового типу керівника, зростання рівня освіченості сучасного працівника і зміни характеру праці, становлення нових ознак суспільного виробництва та конкуренції. Наукове осмислення цих зрушень стало передумовою становлення концепцій інтелектуалізації праці та інтелектуального капіталу.

Тобто концепція інтелектуалізації бере свій початок від появи нової економіки та водночас тісно пов'язана із ученням про інтелектуалізацію суспільства та міжнародного руху людських ресурсів узагалі. Слід зазначити, що початок теоретичним дослідженням у сфері інтелектуалізації суспільства було покладено ще у 70 – 80-х роках ХХ ст. академіком В. Глушковим спільно з Ю. Канигінін. При цьому, вже тоді проблеми ставились і вирішувались не в технічному, а саме у соціально-гносеологічному плані: йшлося про радикальні соціальні трансформації, що забезпечують інтелектуалізацію суспільства, і на цій основі – якісне зростання інтелектуального потенціалу та його практичне перетворення з метою утвердження прогресу [2].

У підході дослідження процесів інтелектуалізації чітко простежується думка, що не бурхливий розвиток інформатизації суспільства та економіки є безпосередньою причиною інтелектуалізації сучасної економіки, а об'єктивна необхідність морально-економічного розвитку господарської діяльності. До того ж, її зміст полягає у свідомому та цілеспрямованому забезпеченні такої творчої діяльності, коли припиняється «вимивання» природного капіталу і людський розвиток набуває справді гуманістичної спрямованості. Як зазначають В. Хоменко і Б. Саліхов, інтелектуалізація сучасної економіки – це процес формування та розвитку високоморальних (інтелігентних) основ господарської діяльності в цілому і, перш за все, сфери матеріального виробництва [19].

Сучасна економіка розвиває інтелектуальну діяльність як внутрішню діяльність людини, в якій інтелект виступає як характеристика внутрішніх процесів професійної діяльності людини і забезпечує процес інтелектуальної праці. Інтелектуальна праця виражається у сукупності функціональних можливостей людини; способів і засобів її мислення; різноманітних формах відносин та соціокультурних цінностей. Усе це потрібно професіоналу для освоєння нових знань, умінь, навичок, необхідних для досягнення результатів у процесі реалізації накреслених цілей і виробництва нових інтелектуальних продуктів.

Інтелектуальну працю окремого суб'єкта можна охарактеризувати системою функцій, які відповідають ієрархічно взаємозалежним видам професійної діяльності, а саме: продукування інтелектуального продукту-новації в короткостроковому періоді є її постійними ресурсами, кількість яких для підвищення або зменшення обсягу інноваційних продуктів та послуг не може бути змінена.

Процес інтелектуалізації – онтогенетичний процес використання та формування інтелектуально значущих можливостей і здібностей. Він зумовлений появою в трудовій діяльності великої кількості завдань із «розмітою» структурою,

що вимагають нестандартних інноваційних підходів і рішень у різних аспектах професійної діяльності. Це висуває на перший план інтелектуальні затрати (з виробництва знань, інформації), що у підсумку викликає зміни функціональної структури праці [19].

У широкому розумінні інтелектуалізацію соціуму В. Врублевський пропонує розглядати як цілеспрямований процес, що має на меті радикальне розширення масштабу і поліпшення використання знань, підвищення творчих можливостей соціальних систем усіх видів та рівнів, створення соціальних і технологічних передумов для кращого використання інтелекту кожної особистості і сукупності інтелекту, а також для насичення всіх сфер суспільного життя, а передусім управління, науки, освіти, медицини, охорони навколишнього середовища, системи штучного інтелекту і підвищення їх віддачі [3]. Розглянемо докладніше процеси інтелектуалізації виробництва та праці.

Існуючі поняття «інтелектуалізація виробництва», «інтелектуалізація господарської діяльності», «інтелектуалізація праці» не є ідентичними. Так, під інтелектуалізацією виробництва розуміється процес насичення виробництва високими, критичними, наукоємними, інформаційними технологіями та працівниками, зайнятими переважно творчою інтелектуальною працею. У широкому розумінні інтелектуалізація означає, що господарська діяльність дедалі більше будується на основі поєднання та узгодження економічних інтересів, етнічних імперативів та культурних цінностей.

Деякі науковці [19], досліджуючи процеси інтелектуалізації господарської діяльності, акцентують увагу на таких основних положеннях: інтелектуалізація економічної діяльності є іманентною властивістю або атрибутом господарської діяльності; вона безпосередньо не визначається інформатизацією суспільства та економіки, ці процеси лише сприяють прискоренню інтелектуалізації; пріоритетність у прискоренні процесів інтелектуалізації економічної «порядності» та високої моральності соціально-економічних трансакцій; інтелектуалізація господарської діяльності ніяк не применшує пріоритету та основоположної ролі матеріального виробництва в постіндустріальному суспільстві.

Застосовуючи потенціал терміна «інтелектуалізація» до міжнародного руху людських ресурсів як окремого важливого прояву глобальної мобільності людини, автор пропонує, що інтелектуалізація міжнародного руху людських ресурсів – це підвищення вагомості професійних та загальноосвітніх знань, рівня інтелекту, інтелектуальної діяльності, які забезпечуються безперервним розвитком науково-технічного забезпечення у процесі трудової діяльності у світі, що зумовлює появу нових технологій, використання яких дає соціально-економічний ефект та прискорює соціально-економічний розвиток країн світу.

Підтвердженням інтелектуальної переорієнтації шляхів розвитку глобальної та національної економік може також слугувати той факт, що господарська діяльність усе більше перетворюється на процес безперервних інтелектуальних нововведень. Нині конкурентоспроможність суб'єктів господарювання, виживання цілих галузей і держав безпосередньо залежать від здатності сприймати і виробляти інтелектуальний продукт; особливого значення у подоланні кризи і відтворенні економіки набуває феномен інтелектуальної власності, тобто власності на інтелектуальний продукт як результат інтелектуальної діяльності та творчої праці.

Результатом аналізу еволюції теоретичного розвитку та природи процесу інтелектуалізації економіки є виокремлення її економічної ролі.

Економічна роль розвитку інтелектуалізації економіки трактується як:

- активізація інноваційної діяльності та посилення конкурентоспроможності економіки;
- зростання суми активів та капіталізації національної економіки;
- забезпечення структурної модернізації базових видів економічної діяльності;
- диверсифікація діяльності та розширення структури ВВП;
- розвиток техніко-технологічної бази економічних агентів реального сектора, зниження витратомісткості, підвищення продуктивності праці та економічної ефективності господарювання;
- детінізація економіки та поліпшення можливостей захисту внутрішнього ринку і національного товаровиробника, розвиток добросовісної конкуренції;
- збільшення надходжень до бюджетів усіх рівнів;
- поліпшення міжгалузевих та міжсекторальних коопераційних зв'язків.

У процесі інтелектуалізації економіки відбувається заміщення праці знаннями, коли знання залучаються до безпосередньої обробки ресурсів і саме знання, а не праця, стають джерелом вартості. Заміщення праці знаннями означає перехід від чисто технічних навичок до інтелектуальних. Цю ознаку прихильники постіндустріальної теорії виокремлюють як основну, що визначає і зумовлює всі наступні. Тому не випадкові і власне терміни «інформаційне суспільство», «суспільство знань», «інформаційна економіка», «інтелектуальна економіка».

Глибина радикальних змін, пов'язаних із заміщенням праці знаннями, полягає в тому, що в умовах, коли знання залучаються в практичну переробку ресурсів, саме знання, а не праця, починають виступати як джерело вартості. Трудова теорія вартості замінюється теорією «вартості, створеної знаннями». Як підкреслює основоположник цієї теорії Т. Сакайя: «... ми вступаємо в новий етап цивілізації, на якому рушійною силою є цінності, що створюються знаннями» [17]. Як наслідок, економіка перетворюється на систему, що функціонує на основі обміну знаннями та їх взаємної оцінки.

Заміщення праці знаннями дає західним вченим підставу говорити про можливу заміну трудової діяльності новим типом активності, що відрізняється значними елементами творчості, порушувати питання про історичну перспективу «класичної» праці. Нагадаємо, що ще основоположники марксизму відзначали, що остання, з розвитком суспільства, поступиться місцем більш високому типу діяльності, ототожнювали знищення або усунення праці в майбутньому соціумі з виходом людини за рамки сфери власне виробництва [14].

Із заміщенням праці знаннями на перший план у діяльності підприємств, організацій виходить завдання акумулювання інтелектуального капіталу, виявлення, накопичення та розповсюдження інформації і досвіду, створення передумов для поширення й передачі знань [15]. Серцевиною розвитку творчого потенціалу працівника стає система «управління знаннями», перетворення фірм на самонавчальну систему, яка використовує свої підприємства як лабораторії передового досвіду і залучає до процесу пошуку і відкриттів увесь колектив.

Розвиток інноваційної діяльності за рахунок залучення додаткових інтелектуальних трудових ресурсів є досить проблематичним, тому що працівники високого професійного рівня – це відносно рідкісний ресурс, підготовка якого вимагає значних витрат і часу, і фінансових коштів.

Унаслідок специфічності інтелектуальних людських ресурсів їх головним джерелом виступає ринок праці, рівень якого залежить від рівня використання людських ресурсів, і основним структурним елементом якого є система підвищення кваліфікації, додаткового навчання, кар'єрного зростання тощо. Причому, чим глибша

специфічність інтелектуального людського ресурсу, тим складніше підприємству залучити його за допомогою зовнішнього ринку праці. Тому створення оптимальних умов для ефективної реалізації творчого потенціалу працівників базується на управлінських технологіях, які реалізують принципи індивідуалістичних, партисипативних організацій. Сполучення індивідуалізації, волі, самостійності, участі в управлінні, довіри, співробітництва й культури – фундамент ефективного управління творчою працею.

Постає необхідність у здійсненні комплексного управлінського процесу, заснованого на поєднанні гуманітарного, інформаційного й технологічного управління, складовими системами якого визначаються:

– технологічна підсистема, яка включає сукупність технологічних рішень для виявлення, зберігання, передачі, структуризації, обробки, перетворення і поширення знань;

– мотиваційна підсистема, що реалізує управлінську функцію мотивації накопичування та обміну знаннями співробітників, співтовариств організації, контрагентів зовнішнього середовища;

– організаційна підсистема як сукупність організаційних прийомів, заходів щодо організації процесу трансформації індивідуальних знань в організаційні та створення інтелектуальних активів організації [18, с. 171].

У процесі міжнародного руху людських ресурсів відбувається пошук необхідних та адекватних для сучасної сфери життя форм і методів здійснення інтелектуалізації, визначальним фактором для якої повинні бути підвищення рівня освіченості, досвіду, фаху в процесі використання власних людських ресурсів у ході їх переміщення. Тому, вибираючи ту чи іншу форму здійснення інтелектуалізації руху людських ресурсів, доцільно керуватися певною групою критеріїв оцінки (табл.).

Таким чином, у ході міжнародного руху людських ресурсів оцінка проводиться за групою кількісно-якісних характеристик, оскільки їх необхідно аналізувати з урахуванням часу.

Таблиця

Критерії оцінки інтелектуалізації міжнародного руху людських ресурсів*

№ з/п	Вид міжнародного руху людських ресурсів	Показники
1	Міграційний	- кількість міграційних переміщень протягом певного періоду з метою навчання, перенавчання, підвищення кваліфікації, обміну досвідом тощо; - кваліфікація мігрантів; - грошовий еквівалент витрачених ресурсів мігрантів; - грошовий еквівалент отриманих ресурсів мігрантами; - вимоги країни приймання до мігрантів;
2	Туристичний	- кількість переміщень туристів протягом певного періоду з метою освітньої, наукової та комерційної діяльності; - кваліфікація туристів; - грошовий еквівалент витрачених ресурсів туристів; - грошовий еквівалент витрачених ресурсів туристами; - вимоги країни приймання до туристів;
3	Транзитно-професійний	- кількість транзитно-професійних переміщень протягом певного періоду; - кваліфікація транзитера; - грошовий еквівалент витрачених ресурсів на міжнародний рух транзитера роботодавцем.

* розроблено автором.

Отже, визначальними факторами процесу інтелектуалізації виступають знання та творчий потенціал працівників, які, на відміну від інших ресурсів, характеризуються невичерпністю. Змінюються форми організації виробництва і праці, відбувається розширення функцій працівника, перехід від його вузької кваліфікації до «універсального» працівника, здатного творчо аналізувати і синтезувати інформацію, розуміти сутність проблеми, коригувати технологічний процес. При цьому країна тяжіє до міжнародної кооперації ресурсів задля підвищення рівня інтелектуалізації господарської діяльності та людських ресурсів, розвиток останніх і здійснюється саме у формі їх міжнародного руху.

Також основну роль у розвитку економічної сфери відіграють наукові галузі і високі технології, в яких матеріалізується основна частка результатів НДДКР. Вони і визначають попит на досягнення науки і створюють базу пропозицій матеріально-речових та інформаційних нововведень майже для кожної галузі економіки. Тому основу інтелектуальної економіки створюють високотехнологічні компанії, процес виробництва в яких ґрунтується на інформаційних можливостях глобальних телекомунікацій. Масштаби наукомісткого сектора та ступінь використання високих технологій характеризують науково-технічний та економічний потенціал країни і рівень інтелектуалізації її людських ресурсів.

Висновки і перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. Отже, визначальним етапом глобальної економіки є інтелектуалізація міжнародного руху людських ресурсів. Саме заміщення праці знаннями дає підставу говорити про можливу заміну трудової діяльності новим типом активності, що відрізняється значними елементами творчості, порушувати питання про історичну перспективу «класичної» праці. Таким чином, інтелектуалізація міжнародного руху людських ресурсів є процесом структурних змін в економіці щодо формування і реалізації інтелектуального потенціалу суспільства, збільшення частки інтелектуального капіталу та результатів інтелектуальної творчої діяльності на всіх рівнях економічних відносин, у функціональних сферах, компонентах внутрішньої структури, елементах та складниках відтворення і розвитку національного господарства. Перспективи подальших досліджень даної тематики будуть пов'язані з визначенням форм інтелектуалізації міжнародного руху людських ресурсів, розробкою показників для оцінки інтелектуалізації міжнародного руху людських ресурсів.

Бібліографічні посилання

1. **Гойл В.** Політична економія інтелектуальної праці / В. Гойл // Світова економіка та міжнародні відносини. – 1994. – № 11. – С. 138.
2. **Врублевський В. К.** Україна: інтелект нації на межі століть / В. К. Врублевський, В. М. Ворона, Ю. М. Канигінта та ін. // Ін-т соціології НАН України; Укр. тов “Інтелект праці”. – К. : “Інтелект”, 2000. – С. 96.
3. **Врублевський В.** Начерк програми інтелектуалізації і формування модерної української нації / В. Врублевський, О. Мороз, Ю. Саєнко // Доктрина Кравчука: Укр. тов “Інтелект нації”; Ін-т соціології НАН України. – К. : Інтелект, 2001. – С. 8.
4. **Геец В. М.** Социально-экономические трансформации при переходе к экономике знаний / В. М. Геец // Социально-экономические проблемы информационного общества; под. ред. Л. Мельника. – Сумы : Университетская книга. – 2005. – С. 430.

5. **Геєць В. М.** Інноваційні перспективи України / В. М. Геєць, В. П. Семиноженко. – Харків : Константа, 2006. – С. 271.
6. **Грішнова О. А.** Інтелектуалізація праці: українські проблеми на тлі світових тенденцій / О. А. Грішнова // Україна: аспекти праці. – 2000. – № 7. – С. 24 – 27.
7. **Другов О. О.** Інтелектуалізація – як шлях до підвищення конкурентоспроможності реального сектора економіки України / О. О. Другов // Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики (Зб. наук пр.), № 2 (7). – 2009. – С. 206–211.
8. **Іноземцев В. Л.** «Клас інтелектуалів» у постіндустріальному суспільстві / В.Л.Іноземцев // Социс. – 2000. – № 6. – С.70.
9. **Іноземцев В. Л.** Теория постиндустриального общества как методологическая парадигма российского обществоведения / В. Л. Иноземцев // Вопр. философ. – 1997. – № 10. – С. 34.
10. **Касаткина В. В.** Інтелектуалізація економіки: теоретический анализ // Автореферат дисс. канд. екон. наук. – М., – 2011. – С. 24.
11. **Колот А.** Інноваційна праця та інтелектуальний капітал у системі факторів формування економіки знань / А. Колот // Україна: аспекти праці. – 2007. – № 4. – С. 4 – 9.
12. **Комаров И.** Інтелектуальний капітал // Персонал, 2000. – № 5. – С. 56.
13. **Малиновська О. А.** Мігранти, міграція та Українська держава: аналіз управління зовнішніми міграціями / О. А. Малиновська // Вісн. УАДУ. – № 3. – 2002. – С. 320 – 327.
14. **Маркс К.,** **Енгельс Ф.** Тв. – 2-ге вид. – Т. 46, ч. II. – С. 213, 218; Т. 3. – С. 192.
15. **Мільнер Б.** Управління знаннями – виклик ХХІ століття/ Б. Мільнер // Питання економіки. – 1999. – № 9. – С. 109.
16. **Рибаковський Л. Л.** Міграція населення: прогнози, фактори, політика / Л.Л.Рибаковський; Відп. ред. Т. І. Заславська. Ін-т соціол. дослід. – К. : Наука, 1999. – 199 с.
17. **Сакайя Т.** Вартість, що створюється знаннями, або Історія майбутнього / Нова індустріальна хвиля на Заході: Антологія // За ред. В. Л. Іноземцева. М. : Academia, 1999. – С. 337 – 371.
18. **Стратегічні виклики ХХІ століття суспільству та економіці України : у 3 т. / В.М. Геєць, В. П. Александрова, Ю. М. Бажал та ін. ; за ред. В. М. Гейця, В.П.Семиноженка, Б. Є. Кваснюка. – К. : Фенікс, 2007. – Т.1: Економіка знань – модернізаційний проект України. –2007. – 544 с.**
19. **Хоменко В. В.** Объективные основы и сущность интеллектуализации хозяйственной деятельности / В. В. Хоменко, Б. В. Салихов // Социально-экономические проблемы формирования и расширенного воспроизводства интеллектуального капитала в современной России : Мат. междунар. науч.-практ. конф., 10 ноября 2006 г. – М. : РГСУ, 2007. – С. 20 – 31.
20. **Цапенко И.** Движущие силы международной миграции населения / И. Цапенко // Мировая экономика и международные отношения. – 2007. – № 3.

Надійшла до редколегії 20.11.2013.